

Спількове будівництво споживчої кооперації Лівобережної України під час Першої світової війни

У статті розглядається питання спількового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України під час Першої світової війни. Проаналізовано види спілок кооперативних товариств і акцентовано увагу на економічній обґрунтованості об'єднань споживчих кооперативів у спілки в умовах воєнного часу.

Ключові слова: кооперація, споживчі товариства, Лівобережна Україна, спілка, Перша світова війна.

В статье рассматривается вопрос союзного строительства потребительской кооперации Левобережной Украины во время Первой мировой войны. Проанализированы виды союзов кооперативных товариществ и акцентировано внимание на экономической обоснованности объединений потребительских обществ в союзы в условиях военного времени.

Ключевые слова: кооперация, потребительские общества, Левобережная Украина, союз, Первая мировая война.

The question of the allied building of consumer cooperation of Left-bank Ukraine in the First world war-time is examined in the article. The types of unions of coops are analyzed and attention is accented on the economic validity of associations of the use societies in unions in the conditions of war-time.

Key words: cooperation, consumer societies, Left-bank Ukraine, union, First world war.

Сталий розвиток кооперативного сектору, на думку багатьох дослідників, є запорукою вирішення проблем економіки сучасної України. Тому актуальним, на наш погляд, буде звернення до витоків, до дореволюційної кооперації, яка довела свою затребуваність у вирішенні гострих соціально-економічних протиріч. Саме в цьому контексті може стати в пригоді приклад спількового будівництва споживчої кооперації Лівобережжя в період Першої світової війни.

Деякі аспекти із досліджуваної тематики висвітлені у працях професора В.М.Половця, монографія якого присвячена кооперації на Лівобережній Україні в 1861–1917 рр. [12]. М.В.Алімана [1], І.А.Фаренія [19], Г.А.Волошкевича [5]. Проте в цих та інших працях не є предметом дослідження суто спількове будівництво споживчої кооперації в окремому регіоні в період Першої світової війни. Саме цю прогалину в дослідженні регіональних аспектів дореволюційної споживчої кооперації покликана заповнити наша розвідка.

У складних умовах воєнного часу споживчі кооперативи змушені були об'єднуватися в спілки. Необхідність спількових об'єднань серед споживчих товариств посилилась саме під час Першої світової війни, що було викликано як збільшенням кількості самих товариств, так і необхідністю координації діяльності кооперативів у окремому регіоні (повіт чи губернія). І найголовніше, через ці спілки, низові споживчі крамниці на місцях змогли надсилати замовлення на ту або іншу кількість необхідного товару. У свою чергу, губерньська чи повітова споживча спілка, зібравши зі свого регіону всю інформацію про потреби крамниць, могла замовляти у виробника не дрібно, а велику оптову партію товару. Відповідно, і знижка на таку партію буде більшою, а отже, роздрібна ціна в крамницях буде меншою. Необхідність створення таких споживчих спілок кооператори усвідомили вже з перших днів війни, коли ціни виробників різко поповзли вгору.

Таким чином, споживчі кооперативи, створюючи спілки, намагались мінімізувати негативний вплив війни на населення України. Метою діяльності цих кооперативів було налагодження прямого зв'язку між виробником і споживачем, щоб ліквідувати посередницькі накрутки на ціну товару. Кооперативна українська преса писала про необхідність об'єднання в спілки споживчих товариств ще більш виразно: "Скільки добра могла б зробити оця сила організованих людей, скільки господарств підтримала б, скільки грошей зберігла б населенню, впливаючи на ціни, на торгівлю. Але нема цього поки що... Кожна крамниця товариська йде одна й теряє в боротьбі з крамарями. А багато так і вмирають в нерівній боротьбі, одинокі на трудному шляху... В цей скрутний час особливо це треба мати на увазі, бо боротьба буде надто трудна... І найперше що треба зробити кооператорам-споживачам: це гуртуватися в союзи" (цит. за: [11, с. 16]).

Найбільшою спілкою споживчих товариств Лівобережжя в даний період була створена в 1912 р. ПОЮР ("Союз потребительных обществ Юга России"), керівна установа якого розташовувалась у Харкові. Це споживче об'єднання поширювало свою діяльність в основному на Лівобережну Україну та ряд сусідніх губерній. 1915 р. був для цієї організації переломним: ПОЮР вперше, з часу свого заснування у 1912 р., закінчило операційний рік із прибутком і розпочало, нарешті, складські операції. Першого жовтня 1915 р. спеціально винаймане приміщення розпочало свою діяльність як склад Товариства; комісійні операції починають поступово відходити на другий план.

У цьому контексті слід відзначити, що перелом на краще, який стався в справах товариства у 1915 р., не залежав від набуття керівництвом установи досвіду чи інших суб'єктивних причин; основною об'єктивною і всеохоплюючою причиною було загальне поживлення споживчої кооперації в умовах

Першої світової війни як в цілому по Російській імперії, так і в Лівобережній Україні зокрема. В районі діяльності ПОЮР різко зросла кількість споживчих кооперативів; відповідно зросла і кількість членів ПОЮР. Так, у 1914 р. у Харківській губернії нараховувалось лише 55 споживчих товариств, а у 1916 р. було вже 301 товариство [12, с. 47]. Таким чином, темп приросту споживчої кооперації по Харківській губернії за 1914–1916 рр. склав 447,3%, тоді як по Чернігівській за той же період – 62%, а по Полтавській – 40,2% (підрховано автором за: [13, с. 47]). Саме під час війни у ПОЮР з'явився власний інструктор, який працював на виїздах по різних товариствах регіону. До цього ж Товариство користувалось послугами інструктора Комітету Допомоги Сільській Кооперації при Харківському Товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Саме в період 1915–1917 рр. ПОЮР починає тісно співпрацювати з місцевою владою з приводу планових поставок для Харкова різних продуктів і розподілу їх серед населення. У вересні 1915 р. ПОЮР бере на себе зобов'язання щодо поставок для міста вівса та сіна. У цей час Товариство набуває в очах адміністрації Харкова поваги як солідна і відповідальна за свої зобов'язання організація. Деякі із керівників ПОЮР стають членами Продовольчого Комітету (організації, яка займалась розподілом дефіцитного продовольства серед населення міста). Член Правління ПОЮР А.Н.Макаровський на початку 1916 р. обирається товаришем голови міського Продовольчого Комітету. Завдяки його лобюванню саме ПОЮР отримало право розподілу цукру серед крамниць міста за нарядами Продовольчого Комітету. В 1917 р. члени Правління ПОЮР М.Ф.Кузнєцов та П.С.Полаєв стають відповідно головою Продовольчого Комітету і завідувачем його мануфактурного відділу [6, с. 120].

В 1916 р. ПОЮР досяг найвищого рівня розвитку як для споживчої спілки – було відкрито власне виробництво. Все почалось з того, що Товариство отримало аванс від земської каси дрібного кредиту у 408.000 крб для закупівлі мила та інших супутніх товарів для населення губернії. В цей же час було виставлено на продаж невеличкий миловарний завод за ціною 280.000 крб, який Товариство відразу ж на ці авансові кошти і придбало. За іншими джерелами цей завод було куплено у підприємця С.К.Якимова за 265.000 крб [1, с. 2]. У кінці серпня 1916 р. завод почав працювати, довівши свої потужності до 10.000 пудів мила на місяць. У вересні цього ж року ПОЮР викупило і пакетну фабрику за 17.000 крб. До березня 1917 р. на двох виробничих підприємствах, що належали ПОЮР, працювало 57 найманих працівників. Крім них, на 1 січня 1917 р. в Товаристві нараховувалось 155 найманих службовців [6, с. 97]. 1 березня 1917 р. ПОЮР уклало угоду з олійним заводом у слободі Барвенкове щодо переробки для ПОЮР соняшнику на олію. Подібні угоди на переробку були укладені також і з рядом олійниць у Старобільському повіті. Влітку 1916 р. Товариство на Кавказькому фронті організувало лавочний відділ із 10-ти лавок для продажу солдатам різних продуктів, а в Астрахані і в Гур'єві організувало соління риби для власних потреб [2, с. 94]. У травні 1916 р. ПОЮР навіть відкрило свою агентуру в Сватовій Лучці (Куп'янського повіту Харківської губ.) з метою більш повноцінного обслуговування споживчих товариств Куп'янського і Старобільського повітів. Намічалось також створення районних споживчих об'єднань у Слав'янську та в Нижній Сироватці Харківської губернії [8, с. 307].

Але незважаючи на зростання кількісних показників роботи Товариства до 1917 р., розширення його діяльності, існують архівні документи, які свідчать, що якість обслуговування товариств, членів ПОЮР була досить низькою. Так, ПОЮР дозволяло собі при комісійних операціях залишати собі 30–40% від вартості товару, що перепродавався споживчим товариствам. Представники товариств, які приїжджали на склади ПОЮР до Харкова, не знаходили необхідних преїскурантів і змушені були самостійно підбирати собі необхідний товар, якого іноді не виявлялося, проте його було досить багато у приватних крамарів і т.ін. У цих негативних проявах ми не вбачаємо корисливих мотивів чи недбальства керівництва. В 1916 – на поч. 1917 рр. надзвичайно швидкими темпами зріс обсяг операцій Товариства, поширився регіон його діяльності; організація перейшла до власного виробництва, можливо, дещо переставши приділяти достатньо уваги якості обслуговування товариств при нестачі кваліфікованих кадрів.

В цілому, на початок 1917 р. обсяг загального обігу ПОЮР зріс до суми в 27.897.442 крб 94 коп. проти 50.789 крб 44 коп. у 1912 р. [6, с. 72]. А загальна кількість членів ПОЮР складала 757 товариств, 702 з яких були споживчими [263, арк. 183]. Регіон діяльності ПОЮР поширювався, крім Лівобережжя, на Катеринославську, Херсонську, Курську, Воронізьку губернії та Область Війська Донського. Виходячи із діяльності цієї споживчої спілки під час Першої світової війни, можна погодитись із думкою І.А.Фаренія про те, що ПОЮР відіграв головну роль в організації кооперативного життя на значній частині території України і був незаперечним лідером серед об'єднань споживчих товариств [19, с. 81].

Саме під час Першої світової війни на Лівобережній Україні виникає інша спілка споживчих товариств з центром у Полтаві. В регіоні, який був першим з трьох губерній досліджуваного регіону за кількістю споживчих товариств, а до 1906 р. він був першим і серед всіх дев'яти українських губерній [9, с. 93]. За дослідженнями 1912 р., в губернії нараховувалось 306 споживчих товариств. Таким чином, Полтавщина посідала 4-те місце в імперії за кількістю споживчих кооперативів після Київської, Подільської та Пермської губерній.

3-го жовтня 1913 р. в Миргороді відбувся з'їзд представників споживчих товариств Миргородського повіту, на якому висловлювалась настійлива рекомендація щодо організації спільних закупок

споживчих товариств [15, с. 469]. Також були спроби організувати закупівельні споживчі об'єднання в Лубнах, Ромнах, Кобеляках і Константинограді [10, с. 26]. Але на 1915 р. утворилося лише Роменське об'єднання, яке зорганізувалось під назвою "Бюро оптових закупок", яке 21 березня 1916 р. прийняло на основі нотаріального договору нову форму – "Торгово-промислове товариство кооперативів Роменського району". У 1915 р. проводились також і певні організаційні заходи для створення споживчого об'єднання у Кобеляцькому повіті, але через ряд формальних перешкод ця спілка в досліджуваній період так і не відбулась [1, с. 20].

Проте найбільшого успіху досягло Полтавське об'єднання, на якому слід зупинитися докладніше. База для організації спілки в Полтаві була не досить міцною. В Полтавському повіті було 15 товариств, які разом з товариствами Хорольського, Зінківського та Константиноградського повітів, що своїми закупками тяжили до Полтави. В основному це були дрібні товариства з маленькими оборотами і пайовими капіталами та широкою практикою торгівлі крамом у борг [7, с. 58]. У Полтаві, яка була центром закупок для приблизно 70 споживчих товариств губернії, вже існувало певне підґрунтя для створення споживчої спілки, адже ці товариства в здійсненні своїх закупок діяли розрізнено і тому не могли виторгувати для себе прийнятну ціну [16, с. 603]. В Полтаві також працював Кооперативний відділ, створений при Полтавському Товаристві Сільського Господарства, який мав бюро закупівель і посаду інструктора-закупника [2, с. 76]. Діяльність цього відділу була аналогічною діяльності Комітету Сприяння Сільській Кооперації при Харківському Товаристві Сільського Господарства і Сільськогосподарської Промисловості, а саме: це була дорадча і інструкторсько-ревізійна діяльність [16, с. 18]. Саме Полтавський Кооперативний відділ провів 26 квітня 1914 р. нараду з представниками споживчих товариств про створення губернської спілки. Вирішено було не ризикувати і не подавати в столицю на затвердження статут споживчої спілки: була велика вірогідність відмови у затвердженні. Тому засновники вирішили діяти за зразком харківського ПОЮР – приховати спілку за іншою юридичною формою. Вони подали на затвердження статут "Товариства Гуртових Закупівель" [17, арк. 24]. 24 квітня 1914 р. цей статут було затверджено губернатором. Відчуваючи брак обігових коштів, ТГЗ, як і ПОЮР на початку своєї діяльності, обмежувалось комісійними оборудками, відкладаючи складські операції на майбутнє, проте початок був досить активним. Представники цього товариства буквально "ловили" по базарах представників споживчих товариств і агітували їх вступати до своєї організації. За перший місяць діяльності ТГЗ зробило 20.000 крб грошового обігу, через півроку місячний обіг склав уже 200.000 крб [7, с. 61].

У цілому створення ТГЗ сприятливо позначилось на фінансовому стані його членів, але це товариство згідно зі статутом не мало права вести серед споживчих товариств організаційну роботу. Тому проводилась підготовка до переходу ТГЗ на статут споживчої спілки. Сприятлива нагода трапилась, коли міністром внутрішніх справ Росії став полтавський земський діяч – князь Щербатов. Йому в липні 1915 р. і було надіслано статут Полтавської Спілки Споживчих Товариств, який було затверджено 22 вересня 1915 р [7, с. 38]. Установчі збори Спілки і ліквідаційні збори ТГЗ пройшли 13–14 лютого 1916 р. 5-го жовтня 1915 р. статут Полтавської Спілки був зареєстрований при 39 товариствах-членів, які вона отримала у спадок від Товариства Гуртових Закупівель [7, с. 67]. 28 лютого 1916 р. "новостворена" спілка розпочала свою діяльність [2, с. 96].

Саме тепер Полтавська Спілка Споживчих Товариств могла не тільки допомагати споживчим кооперативам у торгових операціях, але й проводити організаційну та культурно-просвітню роботу в масштабах губернії. Статутом Спілки передбачалось, що вона об'єднує споживчі товариства в межах Полтавської губернії та сприяє вдосконаленню їх діяльності, доставляє їм товари, надає поради та юридичну допомогу, влаштовує лекції та курси, засновує власні склади та заклади для виготовлення, зберігання і закупівлі товарів. Спілка мала право утримувати власні агентства та контори на території країни для закупівлі потрібних для споживчих товариств товарів [1, с. 8].

Вживати в складних умовах воєнного часу Спілці було важко. Але незважаючи на труднощі, період 1916 – початку 1917 рр. можна назвати для Полтавської Спілки цілком вдалим. Уже в перші місяці свого існування Спілка допомагала споживчим товариствам позбавлятися низки посередників при купівлі товару. Активність діяльності Спілки в цей період зменшувалась в міру віддаленості того чи іншого товариства від Полтави. Так, товариства Полтавського повіту закуповували у Спілці краму на 41,7%, а товариства дальших повітів – від 9 до 30% [7, с. 10]. Відповідно до зростання членів Полтавської Спілки збільшувався також і пайовий капітал [4, с. 72]. Грошовий обіг, порівняно із 1915 р., зріс у 3–4 рази і склав за 1916 р. 1.673.838 крб 12 коп. У цій загальній сумі переважна частина належала складським операціям – 1.205.034 крб 28 коп., порівняно із комісійними – 468.803 крб 84 коп. [13, с. 6,13].

Отже, якщо в перший рік діяльності Полтавського об'єднання обіг залежав майже виключно від комісійних операцій, то в 1916 р. вони склали 1/3, а в 1917 р. обіг зі складськими операціями був у 22 рази більший, ніж із комісіонерами-постачальниками [13, с. 6, 13].

Слід відзначити, що відпускні ціни на складі Полтавської спілки на такі товари широкого вжитку, як сіль, сірники, мило, цвяхи та ін., були в середньому на 37,3% меншими, ніж середньоринкові у Полтаві (підраховано на підставі: [18, с. 719]). Важливу роль у збільшенні складських операцій у 1916–1917 рр. відіграв той факт, що на посаді голови Губернського Продовольчого Комітету перебував голова Ради Спілки, відомий кооперативний діяч Ю.Ю.Соколовський, а членом міської Управи був голова Спілки. Завдяки лобюванню цих людей саме Полтавська Спілка Споживчих Товариств часто отримувала

можливість продавати продукти, які надходили в губернію за нарядами Губернського Продовольчого Комітету і земської управи. Причому гроші за ці товари Спілка виплачувала цим установам уже після їх продажу. Така допомога, яку можна порівняти хіба що з безвідсотковим кредитом, відіграла дуже важливе значення в діяльності Спілки протягом 1916–1917 рр.

Восени 1916 р. Спілка розпочала виробництво кондитерських виробів. Ще за існування ТГЗ було укладено угоду з власником кондитерської, за якою ТГЗ за встановленою ціною надавала сировину, а він постачав готовий продукт. Уже 1916 р. кондитерських виробів було виготовлено на суму в 22.269 крб 79 коп. Взагалі ж в асортименті товарів, які продавала Полтавська Спілка станом на 1917 р., переважала бакалія – 48,9% від усього продажу, далі йшли мануфактура – 35,2%, шкіра – 8,5%, галантерея – 4,5%, залізні вироби – 2,3% і друковані видання – 0,6% [13, с. 16].

Були, звичайно, у Спілки і проблеми. Найперша з них – це труднощі з доставкою краму. В 1916 – на поч. 1917 рр. транспортний хаос, особливо на залізниці, був дуже поширеним. Часто було так, що вагонів за уже оплачений крам Спілка чекала по кілька місяців. Іноді крам доводилось розшукувати в дорозі. Такі явища були непоодинокими в умовах воєнного часу і безладдя в транспортній галузі. Щоб прискорити рух необхідного товару, приватні підприємці не зупинялися перед даванням хабарів залізничним чиновникам. Спілка, яка такими методами не діяла, дуже часто опинялась перед браком необхідних товарів, що викликало нарікання у покупців [7, с. 10].

Таким чином, ми можемо відзначити, що до березня 1917 р., коли було прийнято кооперативний закон, у досліджуваному регіоні було створено всього дві спілкові організації споживчої кооперації: ПОЮР і Полтавську Спілку Споживчих Товариств. Якщо ж порівняти їх, то зазначимо, що більш потужним і розвиненим було саме харківське ПОЮР, яке переважало Полтавську Спілку як за обсягами власного виробництва, кількістю товариств-членів, так і за масштабами грошового обігу в торговій сфері. Крім того, ПОЮР вдалось поширити свою діяльність за межі Харківської губернії на сусідні регіони, а Полтавська Спілка так і залишилась губернською організацією і навіть більше, вона входила до складу більш потужного ПОЮР [14, арк. 52]. В цілому діяльність цих двох спілок позитивно відбилась на зниженні цін. За повідомленнями преси, в районі діяльності Полтавської Спілки ціни знизились у середньому на 5–20% [3, с. 767]. Також позитивно відзначилось на їх розвитку членство керівників цих установ в органах влади, які займались плановими поставками продуктів під час війни. Отже, ці два споживчі об'єднання своєю успішною діяльністю самі стали стимулюючим фактором для розвитку споживчої кооперації регіону в досліджуваній період.

Література

1. Аліман М. В. Кооперативний рух на Полтавщині: історико-економічний нарис / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. Діловий випуск. – 2004. – № 37. – С. 1–24.
2. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України : підручник для студентів кооперативних вузів / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів : Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
3. Борьба полтавских кооператоров с дороговизной // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 15–16. – С. 767.
4. Височанський П. З історії Полтавського Союзу / П. Височанський // Українська кооперація. – 1918. – № 2. – С. 72–74.
5. Волошкевич Г. А. Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Волошкевич Г. А. ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2007. – 19 с.
6. Гречко А. М. Товарищество Потребительских обществ Юга России / А. М. Гречко. – Харьков : Изд. Областного Союза Потребительных кооперативов Юга России (ПОЮР), 1919. – 199 с.
7. Десять років існування Полтавської райспілки. – Полтава : Ар. "Друкар", 1926. – 67 с.
8. Мелкорайонные объединения потребительных обществ // Южный кооператор. – 1913. – № 13. – С. 307.
9. Меркулов А. В. Исторический очерк потребительной кооперации в России / А. В. Меркулов. – Харьков : Изд. ВЦСПО, 1919. – 112 с.
10. Объединение закупок обществ потребителей Константиноградского уезда // Южно-русский потребитель. – 1915. – № 9–10. – С. 26.
11. Подолянин В. Що нам – споживачам-кооператорам робить в цей скрутний час / В. Подолянин // Наша кооперація. – 1914. – № 14–15. – С. 20.
12. Половец В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917). – Чернігів : Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська Правда", 1996. – 204 с.
13. Полтавська спілка Споживчих товариств. Відвіт за 1917 р. – Полтава : Електрична друкарня М. Г. Амчиславського, 1918. – 73 с.
14. Распределение обществ потребителей по году основания // ЦДІАК, ф. III, оп. 1, од. зб. 450, арк. 50–183.
15. Сл-й А. Постановления первого съезда представителей потребительских обществ Миргородского уезда, Полтавской губернии / А. Сл-й. – 1913. – № 20. – С. 467–469.
16. Совещание инструкторов по кооперации при Полтавской земской управе // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 5. – С. 18.
17. Списки уездов Харьковской губернии с указанием кредитных и потребительных обществ, населенных пунктов и количества населения в них // ЦДІАК, ф. III, оп. 1, од. зб. 402, арк. 94–95.

18. Токаревский М. Борьба с дороговизной жизни и кооперация в Полтавской губернии / М. Токаревский // Хуторянин. – 1915. – № 33. – С. 717–719.
- Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.